

Dijkaanleg om het Ronde Dorp van Breukelen in de 11de en 12de eeuw

Arie A. Manten
Oud Aa 37, 3621 LA Breukelen

De nederzetting het Ronde Dorp van Breukelen ontwikkelde zich in de vork tussen twee armen van de rivier de Vecht.¹ Daarvan was de westelijke arm toen de belangrijkste. Hiervan noemen we het later gekanaliseerde zuidelijke deel thans de Danne en de Kerkgracht en het vervolg ervan de Aa. De oostelijke, later ontstane arm was destijds ondieper en ter hoogte van de oost-west weg door de nederzetting (later de Brugstraat geheten) lange tijd meestal doorwaadbaar, maar ze was wel enige meters breder dan de huidige Vecht (en de "Brugstraat" dus korter).

Het Ronde Dorp bestond al verscheidene eeuwen voordat er een dijk langs de Vecht kwam te liggen. Tijdens de Vroege Middeleeuwen werd het buiten de oevers treden van de onbedijkte rivier gezien als iets wat bij het bestaan hoorde, niet als een ramp.

Wanneer de rivier overstroomde, gebeurde dat waar de oeverwal relatief het laagst was. Dat was ten tijde van het Ronde Dorp niet ter hoogte van Breukelen. Men ondervond hier meer overlast van overstromingswater dat zich van elders meer landinwaarts ook in onze richting uitbreidde.²

Dijkaanleg om het Ronde Dorp van Breukelen heen in verschillende fasen

Toen de Vechtdijk bij Breukelen er uiteindelijk kwam, volgde die een tracé aan de landzijde om het dorp heen. Later werd die in een algehele rivierdijk ingepast en sprak men ook wel van het Ronde Dorp van Breukelen Buitendijks. De dijk ter hoogte van het Ronde Dorp is bovendien naar alle waarschijnlijkheid niet in één keer aangelegd.

Het oudste deel van de dijk was mijns inziens het gedeelte aan de zuidzijde van het Ronde Dorp. Dat stuk dijk maakte een bijna haakse hoek met de rivier de Vecht. Duidelijk is dat nog te zien op de kaart die Bernard de Roij in 1681 maakte van het dorp (Afbeelding 1). Die gang van zaken past in een algemeen beeld. De eerste kaden langs de Nederlandse rivieren werden niet min of meer evenwijdig aan de stroomrichting van de rivier aangelegd, maar ongeveer dwars daarop.³ Zo'n zijkade of zijdwende diende in de eerste plaats om de toestroming van water uit de hoger gelegen buurnederzetting te beletten en dat weg te leiden naar een achter de natuurlijke oeverwal gelegen kom. In het geval van het Ronde Dorp van Breukelen was dat de Poel.

De volgende stap werd gevormd door de aanleg van een achterkade, die dwars op de zijdwende stond. Die bood bescherming tegen het overstromingswater dat via de overvolle kom zijn weg in de omgeving zocht.³ Samen maakten zijdwende en achterkade het mogelijk het akkerland uit te breiden over het lager gelegen deel van de oeverwal, waar de grond tot dan toe alleen als weiland kon worden benut. Dat betekende een belangrijke agrarische verbetering. Ook bij het Ronde Dorp van Breukelen zien we hoe het volgende stuk dijk (naar het noorden toe tot bijna 100 meter noord van de Danne/Kerkgracht) ongeveer haaks op de zijdwende werd aangelegd.

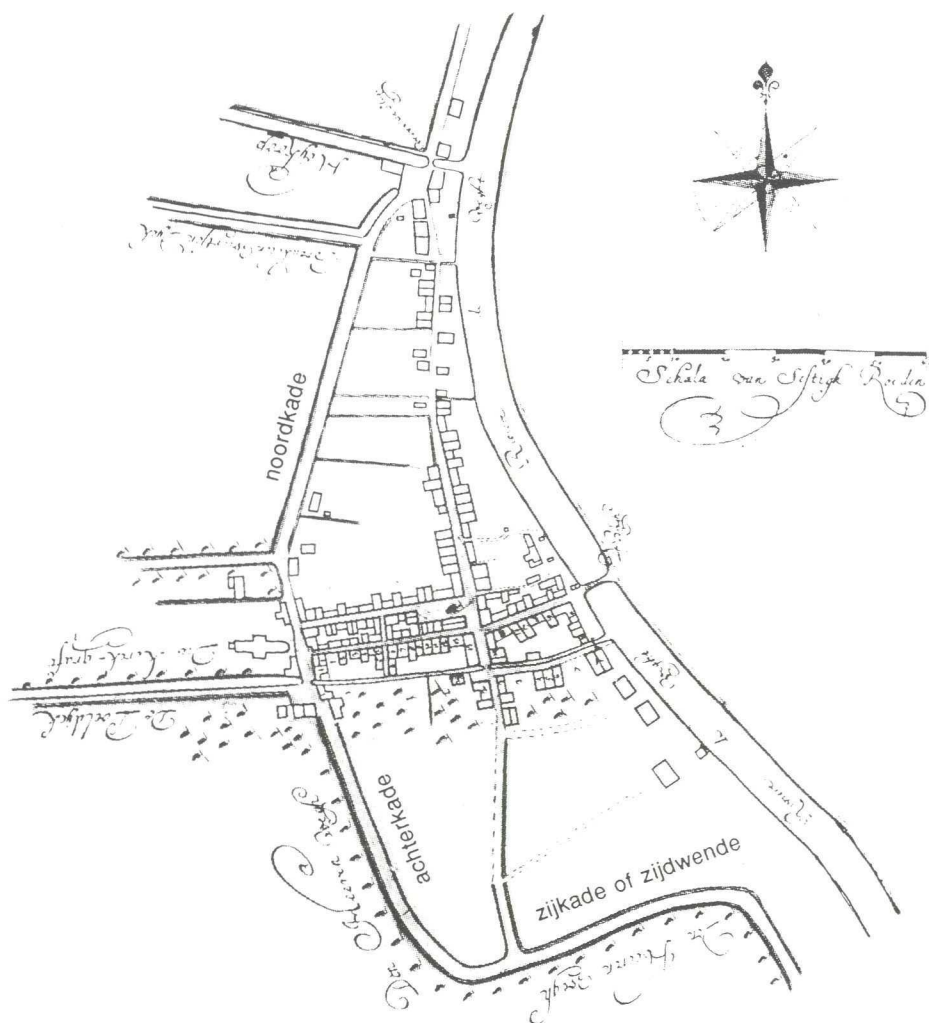
Opmerkelijk is dat de achterkade de oude Vechtloop (thans Danne/Kerkgracht) zonder dam of sluis kruiste. Dat doet vermoeden dat deze rivierarm toen niet als een probleem in het waterbeheer werd gezien. Blijkbaar lag het Ronde Dorp hoog genoeg en droeg ook de splitsing van de Vecht in twee armen er toe bij dat de rivierwaterstand hier redelijk binnen de perken bleef.

In een derde fase zal het dijkgedeelte langs het noordelijke gedeelte van

het Ronde Dorp van Breukelen zijn aangelegd. In begripen van nu liep die van de hoek Straatweg/Nassaustraart tot de hoek Straatweg/Heycoplaan. Dit noordelijkste deel van de dijk liep langs de westzijde van het dorp geleidelijk dichter naar de Vecht toe en volgde zodoende een tracé ongeveer evenwijdig aan de grens tussen de oeverwal van de oostelijke Vecht-arm en de komklei van de Breukelerwaard. Dit dijkgedeelte voorkwam dat in ernstige gevallen het water uit de kom van de Breukelerwaard tot het dorp doordrong.⁴

In zijn totaliteit vertoont de dijk die het Ronde Dorp omgaf waterstaatkundig een voor die tijd normaal beeld.

Een geschiedkundig belangrijke vraag is of de drie eerstgenoemde fasen in de dijk aanleg bij het Ronde Dorp van Breukelen plaats vonden vóór of na 1123, het vermoedelijke jaar waarin in ons gebied het zwaartepunt van de macht werd verlegd van de Breukelerhof naar de bisschop van Utrecht.⁵ Om tot een antwoord te komen, moeten we eerst stilstaan bij enkele ontwikkelingen in breder verband.

Afb. 1. Kaart van het dorp Breukelen, door Bernard de Roij, 1681. De oriëntatie van de kaart is gewijzigd, zodat noord nu boven is. De namen van de dijkgedeelten zijn toegevoegd.

De dorpskern wordt omgeven door "Den Heeren wegh", welke werd aangelegd op de Vechtdijk. Bij de wegreconstructie in 1813, waarbij de Heerenweg tot Straatweg werd, is ten zuiden van het dorp het tracé gewijzigd; in plaats van de twee bijna haakse bochten kwam één langere, soepele bocht, die al betrekkelijk dicht ten noorden van Nijenrode van de oude Vechtdijk begon af te wijken.

Veenontginningen leverden kennis omtrent kade-aanleg

Vanaf vroeg in de 11de eeuw was in onze omgeving kennis aanwezig inzake het aanleggen van waterkerende dijken. Daarvan getuigen de oude veenontginningen. Oukoop - mogelijk al omstreeks het jaar 1000 in agrarisch gebruik - had nog afwateringssloten die vrij uitliepen in de Kromme Angstel. Het eveneens oude Otterspoorbroek was echter al van kaden voorzien.

Daarvan was de oostelijke kade, de Otterspoorbroekse Dijk, vermoedelijk al vóór de aanvang van de ontginning van de veenwildernis gelegd om de boeren op het oude land langs de Vecht te beschermen tegen wateroverlast uit het veengebied. Bij het in cultuur brengen van het Otterspoorbroek werd om dezelfde reden een nieuwe achterkade nodig, die spoedig daarna de Kortrijkse Dijk zou gaan heten. Aan de zuidzijde van het Otterspoorbroek - de stroomopwaartse grens - was een zijkade nodig om het ontginningsgebied af te schermen van het water van de bovenwaarts langs de rivier, dus hoger, gelegen ontginning Maarssenbroek. De noordelijke grenswetering had een verbinding met de Aa, die waterlozing mogelijk maakte; de dijk langs die wetering was de Broekkade.

Alle volgende ontginningswerken konden niet anders beginnen dan met de aanleg van grensweteringen en -kaden. Deze grenskaden lagen direct op het veen en werden opgeworpen met materiaal uit de directe omgeving.

De uitgegraven grond werd aanvankelijk naar de dijk gebracht met een berrie of draagbaar. Later kwam de kruiwagen tot ontwikkeling. Het houten wiel van de kruiwagen was naar verhouding smal en zakte in de zachte veengrond gemakkelijk weg. Dat probleem werd opgelost door het leggen van rijen planken, een straal genaamd.⁶

Dijk langs het Ronde Dorp werd bestuurlijke grens

Aanvankelijk zullen het Ronde Dorp en het oude land daaromheen met elkaar één schoutendistrict hebben gevormd. De eerste verandering in die eenheid kwam door de veenontginningen. De plaats in de staatsorde van elk nieuw ontgonnen gebied en de collectiviteit van de bewoners diende geregeld te worden. Dat leidde meestal tot het instellen van een nieuw schoutendistrict, dat gerechtsheerlijkheid werd genoemd. Een tweede oorzaak van bestuurlijke versnippering was het machtsconflict tussen de plaatselijke bestuurder op de Breukelerhof en zijn landsheer, de bisschop van Utrecht.⁵ Daarbij moest de Breukelerhof de zeggenschap over het grootste deel van het oude land afstaan. De bisschop vestigde daar twee nieuwe gerechtsheerlijkheden: het Bisschopsgerecht en het Proostdijgerecht van St. Pieter. Alleen het dorp met directe omgeving bleef als de kleine gerechtsheerlijkheid van het Ronde Dorp onder de Breukelerhof vallen.

Bij het trekken van grenzen werd in de Middeleeuwen waar mogelijk gebruik gemaakt van goed herkenbare elementen in het landschap. Zo werd aanvankelijk het Proostdijgerecht in het zuiden en noorden begrensd door de veenriviertjes de Vaart en de Weere. (Bij de aanleg van de Otterspoordam werd later de zuidgrens om praktische bestuurlijke redenen een eind naar het zuiden opgeschoven.)

Van het gebied Otterspoor werd toen niet alleen de zuidelijke grens verlegd, naar de Otterspoordam, maar ook de noordelijke.⁵

Op de kaarten van Nicolaas Visscher⁷ zien we bijna tegenover de uitmonding van de Vaart in de Vecht, slechts iets ten zuiden daarvan, een dijk door het gebied Otterspoor lopen, loodrecht op de hoofdstroomrichting van de Vecht. Lag daar misschien oorspronkelijk de zuidgrens van Otterspoor?

Het voorafgaande maakt duidelijk dat de Vechtdijk rond het Ronde Dorp geheel volgens waterstaatkundige overwegingen tot stand is gebracht, zonder aantoonbare politieke inmenging. De grens tussen Ronde Dorp en Bisschopsgerecht viel weliswaar samen met de dijk, maar dat lijkt niet meer dan een bijkomstigheid te zijn geweest. Toen de bisschop op de westelijke Vechtoever een bestuurlijke splitsing forceerde tussen enerzijds de ge-

rechtsheerlijkheid het Ronde Dorp en anderzijds het Bisschopsgerecht, kon mooi van een al duidelijk in het landschap aanwezige lijn gebruik worden gemaakt, om die tot de grens tussen twee bestuursgebieden te verheffen. Op deze wijze kwam de Pieterskerk, die een bisschoppelijke eigenkerk was, zonder complicaties in het Bisschopsgerecht te liggen. Extra plezier zal het de bisschop hebben gegeven dat zodoende tevens de vestigingsplaats van de Breukelerhof (Huis De Poel) deel van het Bisschopsgerecht ging uitmaken.

Dam tussen Rijn en Kromme Rijn

Vanaf omstreeks 1100 werd in ons land gewerkt aan de bouw van rivierdijken. Door ontbossing verminderde het regen- en smeltwaterabsorberend vermogen van de bovenloop van de Rijn, waardoor benedenstrooms grotere waterhoeveelheden binnen kortere tijd verwerkt moesten worden. Deze, door het toegenomen overstromingsgevaar noodzakelijk geworden, dijkaanleg vond eerst benedenstrooms plaats. Vandaar werkte men hogerop. Een van de belangrijkste dijken werd de op Utrechts gebied gelegen dijk langs de Lek en Nederrijn, van de bovenmond van de Hollandse IJssel stroomopwaarts tot Amerongen. Deze dijk is later bekend geworden als de Lekdijk Boven-dams, dat wil zeggen de dijk stroomopwaarts van de dam in de mond van de Hollandse IJssel.

In het eerste kwart van de 11de eeuw was men met het totstandbrengen van dijken langs de Lek zover gevorderd, dat de dijkaanleg Wijk bij Duurstede naderde, waar de Rijn zich splitste in de Kromme Rijn en de Lek. In 1122 besloten machthebbers woonachtig langs de Kromme Rijn en de Vecht gezamenlijk de bovenmond van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede af te dammen.⁸ Het doel was om zo de Kromme Rijn en de Vecht geschikter te maken om het water uit de aangrenzende gebieden af te voeren. In het deel van het Kromme-Rijngebied dat aan de Utrechtse Heuvelrug grensde, heerste grote wateroverlast, omdat de rivier daar boven de gewone hoeveelheid Rijnwater ook nog veel water uit die Heuvelrug te verwerken kreeg. Daardoor was het onmogelijk de laaggelegen gronden tussen de Kromme Rijn en de Utrechtse Heuvelrug te ontginnen; dat kon pas na de afdamming.⁹ Ook de boeren langs de Vecht hadden baat bij een sterkere regionale greep op de waterafvoer via die rivier.

Het besluit tot afdamming van de Kromme Rijn leidde tot een heftig conflict met de bisschop van Utrecht, want door de aanleg van de dam bij Wijk bij Duurstede werd de handelsvaart tussen de stad Utrecht en de Rijn onderbroken. Om deze te behouden moest vanuit de stad een kanaal naar de Hollandse IJssel worden gegraven, zodat de Rijnvaart van en naar Utrecht voortaan via deze riviertak kon varen.⁹ Deze nieuwe scheepvaartweg raakte bekend als de Vaartse Rijn.

Otterspoordam ten zuiden van Breukelen

Omstreeks dezelfde tijd als waarin de Kromme Rijn werd afgedamd, werd nabij de grens tussen Breukelen en Maarssen dwars op de Vecht de Otterspoordam met sluis aangelegd. Het zeewater dat bij een springvloed de Vecht werd opgestuwd bezorgde zelfs de stad Utrecht regelmatig wateroverlast. De Otterspoordam, die zich uitstreckte tot op flinke afstanden oost- en westwaarts van de Vecht, moest daaraan paal en perk stellen.

De Otterspoordam diende een stad-Utrechts belang en werd door de bisschop sterk gestimuleerd. Breukelen had er nadeel van, omdat het water dat door de dam werd tegengehouden daar de Vechtwaterstand verhoogde en aan weerszijden van de Vecht ten noorden van de dam meermalen problemen voor de afwatering uit het achterland en zelfs overstromingen veroorzaakte.

Wanneer de Otterspoordam als waterkering dienst deed, kwam het water op de Vecht ten noorden van de Otterspoordam en -sluis hoog te staan. Dat gold dan ook voor het water op de Oude Aase meander (Danne, Kerkgracht, Aa), dat vervolgens overstroomde naar het moerassige gebied de Poel en het nog niet ingepolderde komgebied van de Breukelerwaard. Mogelijk vormden de zodoende vaker optredende hoge waterstanden in de Poel de aanleiding voor het opwerpen van de binnen het Bisschopsgerecht gelegen Poeldijk. Deze dijk, bedoeld om overstromingen vanuit de Kerkgracht/Aa naar de Poel te weren, loopt vanaf de dijk langs het Ronde Dorp naar het westen en is dus jonger dan fase 2 van die dijk om het dorp. Indien de Poeldijk gelijktijdig zou zijn aangelegd met de Broekkade aan de noordzijde van Otterspoorbroek, zouden we moeten concluderen dat ten minste de fasen 1 en 2 van de dijk om het Ronde Dorp reeds in de 10de of vroeg-11de eeuw werden opgeworpen; dat lijkt me wel heel erg vroeg in de tijd. Bovendien is uit het kaartbeeld duidelijk dat de Broekkade niet echt in het verlengde lag van die Poeldijk.

Evenzo zal water vanaf de Vecht via het veenriviertje dat later de Vaart heette (langs de huidige Nieuweweg) zijn opgestuwd in de richting van de nog onontgonnen wildernissen van het Maarsseveen en Breukeleveen.

Mogelijk had ook het westelijke deel van het gebied Otterspoor zo nu en dan onder inundaties te lijden; dat deel ligt aanmerkelijk lager dan het oostelijke deel.

Op een later tijdstip wil ik in een apart artikel gedetailleerder ingaan op de Otterspoordam en de Otterspoorsluis, mede omdat daarover in de laatste jaren enkele zeer aanvechtbare opinies zijn gepubliceerd.¹⁰

Dijken evenwijdig aan de rivier

Vanaf de tweede helft van de 12de eeuw werd het noodzakelijk dat ieder dorp langs de Vecht ook dijken ging leggen min of meer evenwijdig aan de rivier. Dat hield verband met een verscheidenheid aan factoren, zoals: (1) door de aanleg van kaden in het veengebied werd de rivierzone ingesnoerd en de bergingscapaciteit in geval van hoogwater verminderd; (2) de uitwatering vanuit het toenemende aantal in cultuur gebrachte veengebieden¹¹ legde een groeiende druk op de Vecht als boezemwater en noodzaakte tot een gecompliceerder waterbeheer; en (3) een sedert het jaar 1100 toenemend aantal stormvloed op de Zuiderzee deed hun invloed tot ver rivieropwaarts voelen. Op 26 mei 1173 trad de Vecht op rampzalige schaal buiten zijn oevers. Deze overstroming was ernstiger dan enige eerdere in de toenmalige mensenheugenis. Niet lang daarna is vermoedelijk ten zuiden en noorden van het dorp Breukelen de Vechtdijk langs de rivier gelegd.¹²

Conclusies

Tot omstreeks 1123 had het Ronde Dorp van Breukelen in hoofdzaak overstromingswater te duchten dat van direct rivierafwaarts, dus vanuit het zuiden, kwam. Na het afdammen van de Kromme Rijn en de aanleg van de Otterspoordam bestond het risico uit directe overlast door opstuwing vanuit het noorden en indirecte overlast vanuit het zuiden, door overstromingswater dat door de Otterspoordam werd tegengehouden en naar het noorden werd teruggekaatst.

Uit de oost-weststrekking van de Otterspoordam, dwars op de Vecht, blijkt dat er destijds nog geen dijk evenwijdig langs de Vecht lag.

Ook het oudste dijkgedeelte nabij het dorp Breukelen, de zijdwende, was een oost-westdijk. Er zijn geen aanwijzingen dat deze dijk ten zuiden van het Ronde Dorp werd opgeworpen als reactie op de aanleg van de Otterspoordam. Zou dat laatste het geval zijn geweest, dan had men de zijdwende vermoedelijk wel verder naar het westen toe doorgetrokken.

De aanleg van de Otterspoordam maakt duidelijk dat in het begin van de 12de eeuw de meermalen optredende stroomopwaartse wateroverlast door de Vecht tot in de stad Utrecht als zeer hinderlijk werd ervaren. Het een stuk noordelijker gelegen Breukelen moet dat probleem toen ook gevoeld hebben. Als in die tijd pas met de dijkaanleg rond het Ronde

Dorp begonnen was, zou ten noorden van het dorp ook wel een zijkade dwars op de Vecht zijn aangelegd. Het feit dat daar een vloeiend gebogen dijk lag, duidt op een oudere - vermoedelijk 11de-eeuwse - oorsprong. Alle dijken rond het Ronde Dorp van Breukelen moeten dus ouder zijn dan de Otterspoordam.

Toen de bisschop behoefte had aan een heldere afbakening tussen Ronde Dorp en Bisschopsgerecht was de volledige dijk langs het Ronde Dorp er.

Al met al stel ik vast dat de gehele dijk aan de landzijde om het Ronde Dorp er dus omstreeks 1123 reeds lag, maar dat de dijkgedeelten evenwijdig aan de Vecht ten zuiden en noorden van het dorp pas nadien zijn aangelegd. Dat laatste gebeurde waarschijnlijk tegen het eind van de 12de eeuw.⁷

Noten

- 1 A.A. Manten, 1989. De Middeleeuwse scheepvaartroute via de Aa. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 4, nr. 3, blz. 137 - 148.
- 2 Eerder opperde Steegh reeds de gedachte dat de dijk langs het Ronde Dorp meer bedoeld was als bescherming tegen water van de landzijde dan tegen water van de rivierzijde (A.W.A.Th. Steegh, 1988. Hoe oud is een dorp? In casu Brocledde. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 3, nr. 1, blz. 30 - 33). Hij dacht echter abusievelijk aan water afkomstig uit veenkoepels, in plaats van van elders oprukkend fluviaal overstromingswater, en daarmee nam zijn verhaal een verkeerde wending (zie: A.A. Manten, 1988. Het ronde dorp van Breukelen buitendijks. Een antwoord aan A.W.A.Th. Steegh. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 3, nr. 1, blz. 33 - 36).
- 3 G.P. van de Ven (Red.), 1993. Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland. Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 304 blz., in het bijzonder blz. 79.
- 4 De laaggelegen kom van de Breukelerwaard werd pas omstreeks het midden van de 12de eeuw in cultuur gebracht. Zie: A.A. Manten, 1987. Het gerecht Breukelerwaard. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 2, nr. 3, blz. 107 - 118.
- 5 A.A. Manten, 1994. De grote machtsingreep rond Breukelen door de bisschop van Utrecht. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 9, nr. 3, blz. 121 - 127.
- 6 Van de Ven, 1993, blz. 82 - 83.
- 7 Afgebeeld onder meer in M. Donkersloot-de Vrij, 1985. De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap. Uitgeverij Heureka, Weesp, blz. 82 en 83.
- 8 C. Dekker, 1980. De dam bij Wijk. In: C. van der Kieft, G. van Herwijnen, C. Dekker e.a. (Red.), *Scrinium et Scriptura*. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Prof. Dr. J.L. van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in de archiefwetenschap en in de paleografie van de veertiende tot de zeventiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam. Wolters-Noordhoff, Groningen.
- 9 Van de Ven, 1993, blz. 63.
- 10 Zeer discutabel is in het bijzonder: H. Lagers, 1994. De sluis bij Otterspoor en de dam bij Het Gein. Oud Utrecht, jaargang 67, nr. 6, blz. 124 - 127.
- 11 Omstreeks het midden van de 12de eeuw naderden de veenontginningswerkzaamheden ten westen van de Vecht/Aa al hun afronding. Vier ontginningsfasen waren toen voltooid. Ten oosten van de Vecht moest met het in cultuur brengen van het Breukeleveen echter nog worden begonnen.
- 12 Een iets latere datering vinden we in Donkersloot-de Vrij, 1985, blz. 14 - 15. Daar lezen we: "Het overstromingsgevaar vanuit de Zuiderzee werd verminderd nadat vanaf het begin van de dertiende eeuw langs de kust dijken werden aangelegd. . . . Ook de Vecht heeft vanaf die tijd gaandeweg zijn dijken gekregen, waarschijnlijk het eerst nabij de monding in zee". Zij legde dus alleen een verband met de gevolgen van de stormvloed.